

תימני ומפא"יניק: הזהות המפוצלת של ישראל ישעיהו

אסתר מאיר-גליצנשטיין

אישים המייצגים קבוצות מיעוט אתניות נושאים בתוכם קונפליקט מתמשך ובלתי פתור בין ההיבט האתני (העדתי) ובין ההיבט הלאומי של אישיותם ושל מחויבותם; בין הסקטוריאלי שנתפס כפרטיקולארי, מסתגר ושלילי ובין מה שנתפס כאוניברסאלי, כמייצג את האינטרס הכללי, וכחיובי. קונפליקט מובנה זה גורם לכך שמנהיגים עדתיים נקרעים בין נאמנויות סותרות וכל דרך בה יבחרו לפעול תזכה לביקורת מצד זה או אחר. קונפליקט זה בא לביטוי לא רק באישיותם של המנהיגים העדתיים אלא גם באופן שבו המרכז ההגמוני והקבוצות האתניות מתבוננים בהם. לעיתים הביקורת עליהם לובשת אופי ענייני אך לעיתים היא מתמקדת בגופו של אדם וצולפת בו ללא רחמים. כל המאפיינים הללו ניכרים היטב באישיותו ובקריירה הפוליטית והציבורית של ישראל ישעיהו – חבר כנסת, שר, מזכיר מפלגת העבודה ויו"ר הכנסת. ישראל ישעיהו לא היה איש ציבור אהוב או נערץ, להיפך, הוא זכה למנת ביקורת קשה, ופעמים רבות הושם ללעג. הוא היה מושא לביקורת על ידי חברי מפלגתו ועל ידי מתנגדיה, על ידי תימנים ואשכנזים, כל צד וטעמו עימו. כתב על כך חברו לדרך שמעון אביזמר: 'לא אחת הירונו כלי התקשורת את חייו לעג וקיתונות של ביקורת סרק שמררו חייו אט אט והוא באצילות רוחו לא העיר מעולם בציבור על כך.'

כתוצאה מכך הוא גם לא היה בטוח במעמדו שלו בתוך מפא"י ומפלגת העבודה: 'קיננה בו תדיר תחושה של ספק, אם אכן התקבלה מעלתו כמנהיג מלכתחילה או רק בדיעבד? האם מעמדו בשורה הראשונה במלכות התנועה, הכנסת והמדינה היה ביטוי של מצב כימי פנימי או רק פיסי חיצוני? לא היה לו ביטחון שאכן התקבל כשווה בין שווים 'דה יורה' או שמא רק דה פקטו'. ועל כך היה דואב הרבה...' (שמעון אביזמר).

דימויו של ישעיהו בתקשורת ובציבור

ישעיהו הוצג כ'קרייריסט' ורודף שררה וכמי שניצל את מוצאו התימני להשגת תפקידים פוליטיים. אפילו בהודעה על פטירתו, נכתב שהוא 'בלט בכישרונו להציג את תביעותיו כתביעות לייצוג בני עדתו'. סילבי קשת כינתה אותו 'התימני המקצועי של המפלגה'. הציגו אותו כמינוי בלתי ראוי: 'ישעיהו השקרן' הייתה כותרת בכתבה בעיתון הארץ, ובמקום אחר: 'הוא נשאר עסקן מפלגתי נמוך דרגה' וכן הוצג כמי שנעדר כישרונות אירגוניים. הציגו אותו כריאקציונר וכשומר הסף של מפא"י.

ראו בו עושה דברו של בן גוריון ואף כינו אותו 'בן גוריון התימני'. בכל התפקידים להם התמנה כמייצג התימנים (מזכיר 'ועדת פרומקין' שבדקה את התלונות על כפייה אנטי דתית במחנות העולים התימנים, נלווה למשלחת של מפלגת התימנים למחנה העולים בעדן או ראש הוועדה לבדיקת מצב מושבי התימנים ב-1954), הוא נתפס כמינוי שנועד להרתיע את התימנים מלמסור עדויות, לרכך את הביקורת או לכתוב דו"ח אוהד ומטיח. ב-1967, כאשר התמנה לשר הדואר כתבו עליו: 'מכאיבה ההרגשה שיושבים בני עדות המזרח בממשלה רק כדי לשמש "ייצוג" וכדי שאפשר יהיה לומר שמשתפים את הספרדים בשלטון'.

גם בקרב התימנים הוא זכה לביקורת בוטה. כך לדוגמה נכתב במכתב בחתימתם של 228 תימנים שנשלח להנהלת מפא"י במאי 1953: 'כידוע לכם שהאדם הזה אינו נציג התימנים ולא נבחר על ידם. שנוא הוא על כולם, וחברותו בכנסת מרגיזה את כל התימנים, מצערת אותם ומעוררת בנפשם בחילה, איך כתר נעלה ניתן למי שאינו ראוי לו'. חברי הקבוצה תבעו למנות נציג אחר לעדה התימנית.

תימני ומפא"יניק: הזהות המפוצלת של ישראל ישעיהו

אסתר מאיר-גליצנשטיין

הלגלוג והזלזול הללו אינם תופעה חריגה. היא מלווה רבים מן המנהיגים העדתיים. הבולט בהם הוא דוד לוי אך לצדו גם בכור שלום שיטריט, שר המשטרה עד 1966, שושנה ארבלי אלמוזלינו, משה שחל ואחרים. הלגלוג נוגע להופעתם החיצונית ולמבטא שלהם ואילו הזלזול - לדרך התנהלותם.

בהרצאה זו אני מבקשת להתמקד בישראל ישעיהו כמקרה מבחן מובהק לבחינת שני צדדים אלה, הפרטיקולארי והאוניברסאלי, העדתי והלאומי, של המנהיגות העדתית. אך לפני שאתמקד במקרה המבחן הזה ברצוני לפרוש את הקונטקסט של הנסיבות למינויים של מזרחים לתפקידי ייצוג בכירים: מדוע מונו אישים מזרחים לתפקידים אלה? מה היו מטרות המינוי ומה היו גבולות התפקיד? ישעיהו פעל ב'ימי כור ההיתוך' (אם לשאול את הביטוי מספרו של צבי צמרת), תקופה שבה אמורים היו עולי ארצות האסלאם לעבור הכשרה לקראת קבלתם כאזרחים מלאים בחברה הישראלית. בתקופה זו הם אמורים היו לקבל את ערכיה של החברה הקולטת אך לא להשפיע עליה ובוודאי שלא לעצב אותה. אולם כללי המשטר הדמוקרטי שהעניקו לכל מהגר יהודי זכויות אזרח מלאות, אלצו את המפלגות למנות אישים מזרחים לתפקידים בכירים על מנת להקנות לעולים תחושת שייכות, להבטיח את הצבעתם למפלגות הוותיקות ולמנוע צמיחה והתחזקות של מפלגות עדתיות.

כיוון שלפני קום המדינה כמעט שלא היה ייצוג מזרחי במפלגות, המנהיגים המזרחים שמונו היו פעילים פוליטיים וותיקים שעברו קואופטציה (בכור שלום שיטריט) או צעירים בתפקידים זוטרים-יחסית שהוקפצו לתפקידים בכירים (כמו ישעיהו, שלמה הלל, ומאוחר יותר דוד לוי ואחרים). רק בשנות השבעים הלך וגדל מספרם של המנהיגים החדשים שצמחו בתוך המפלגות ונאבקו על מקומם שם, בדומה למנהיגים לא מזרחים. אנומליה זו שבהענקת משרות רמות לאישים שלא נמנו על האליטה הפוליטית, שהשתייכו למעגל תרבותי אחר ואשר ייצגו קבוצות סקטוריאליות-עדתיות, גרמה לכך שהיה פער בין רמת המשרות והיוקרה שנתלוותה להן ובין כוחם-בפועל של המנהיגים בתוך מפלגותיהם. הם מונו לתפקידים מעוטי סמכויות-יחסית, וגם כוחם ויכולת השפעתם בתוך המפלגה, הכנסת והממשלה היה מוגבל ומצומצם.

מנהיגים אלה היו מרכיב חשוב ב'איסטרטגיית האפוטרופוסות' הישראלית שפעלה להכפפת העולים המזרחים לדגם הלאומי והתרבותי של היישוב הארץ ישראלי כשהמדינה ממלאת תפקיד מרכזי בעיצובם לפי דגם זה. היה על המנהיגים המזרחים להוות צינור בין המפלגה לבין הסקטור העדתי להעברת מדיניות 'כור ההיתוך' ובמיוחד ניכר תפקידם בגיוס מצביעים בעיתות בחירות ובמאבק נגד מפלגות עדתיות. מעט מאוד נכתב על תופעת המנהיגים הללו. המחקר היחיד שבו ישנה התייחסות כוללת נעשה על ידי סמי שלום שיטריט בספרו 'המאבק המזרחי בישראל, 1948-2003', שיצא לאור בשנת 2004.

בספר זה, המתבונן ביחסי המדינה והמזרחים דרך הפריזמה של המאבק המזרחי, טוען שיטריט שלאורך כל השנים, מראשית המדינה ועד היום, התקיימו זו בצד זו שתי גישות מרכזיות בתנועת המאבק המזרחי: מזדהים ומשתפי פעולה (או בקיצור ממ"פים) מצד אחד, ורדיקאליים מצד שני. הראשונים הם המזדהים עם הציונות המוצגת כתנועה אירופית הזרה ליהודי המזרח, ומשתפים פעולה עם ההגמוניה הפוליטית הציונית האשכנזית תוך קבלת הנחות היסוד התרבותיות שלה ומתוך שאיפה להשתלב בעולמה. ואילו הרדיקלים הם המובילים מחשבה ומעש של ביקורת, מחאה ואלטרנטיבה שתכליתן האידיאולוגית היא השתלבות שוויונית מבחינה חברתית ותרבותית. הראשונים הם המנהיגים הממונים המשתפים פעולה עם הממסד במדיניות

תימני ומפא"יניק: הזהות המפוצלת של ישראל ישעיהו

אסתר מאיר-גליצנשטיין

הדיכוי שלו ואילו הרדיקלים הם אותה שרשרת של מחאה שמתחילה באירועי ואדי סאליב ב-1959 דרך הפנתרים השחורים, תמ"י וש"ס. לטענת שטרית, הרדיקלים הם שניהלו את המאבקים לשוויון ואילו הממ"פים הם שזכו בפירות המאבק. לחלוקה זו מיוחסת גם משמעות מוסרית, כאשר הראשונים מייצגים את הצדק האבסולוטי בעוד האחרונים משרתים כוחות של מניפולציה ושררה. תפיסה דיכוטומית זו צובעת את מישור הפעולה המזרחי בצבעי לבן-שחור ובהקבלה לכך בהערכה שבין טוב לרע. אך כאדם וכמנהיג היה ישראל ישעיהו מורכב הרבה יותר מאשר דמותו הסטריאוטיפית.

נסיבות בחירתו

ישראל ישעיהו שרעבי נולד בתימן ב-1908.¹ הוא למד בצנעא בבית מדרשו של הרב יחיא קאפח, מייסד התנועה הדתית-רציונליסטית 'דור דעה' ולפרנסתו עסק במלאכת האריגה. ב-1928, בהיותו בגיל 19 עלה ארצה. שנים אחדות עבד כפועל בכרמי ראשון-לציון והשתלב במפא"י בפעילות ציבורית בקרב יוצאי תימן. שש שנים לאחר עלייתו כבר עמד בראש המחלקה ליוצאי תימן ובני עדות המזרח בוועד הפועל של ההסתדרות והתמיד בכך עד 1948. לאחר היבחרו לכנסת, היה חבר ועדת הפנים וועדת חוקה חוק ומשפט וב-1955 נבחר לסגן יו"ר הכנסת. בהמשך כיהן כשר הדואר (1967-1969), כמזכ"ל מפלגת העבודה (1971-1972), וכיו"ר הכנסת (1972-1977).

אופן כניסתו לכנסת היה יוצא דופן בפוליטיקה הישראלית: לאחר פטירתו של ח"כ אברהם טביב ב-1950, נכנס ישראל ישעיהו כנציג התימני בכנסת, לא לפני ש-26 המועמדים שהיו לפניו ברשימת מפא"י בכנסת התפטרו בהוראת מזכירות המפלגה. ראשי מפא"י, ביניהם בן-גוריון, יזמו מהלך זה כי ראו חשיבות רבה בהבטחת הייצוג התימני במפלגתם. הם סברו שלא יתכן מצב בו אין נציגות תימנית במפלגה.

מנקודה התחלה זו החל ישעיהו לבסס את מעמדו בתוך המפלגה. הוא צורף אל ה'גוש', שהיה התארגנות בלתי-רשמית של קבוצת הפעילים המרכזית בסניף מפא"י בתל אביב בראשותם של שרגא ודבורה נצר, גולדה מאירסון [מאיר] ומרדכי נמיר. במחקרו על מפא"י טוען פיטר מדינג שראשי הגוש הקפידו לשלב בצמרת המנהיגות של סניף מפא"י בתל אביב פוליטיקאים עדתיים הן בגלל הקולות שסיפקו והן בשל התוקף שניתן בכך לטענת ה'גוש' שביכולתו לספק למפלגה ייצוג מאוזן בגופים מקבלי ההחלטות. מכאן שהצלחתו של ישעיהו במישור הממלכתי חיזקה את מעמדו בתוך המפלגה והצטרפותו אל ה'גוש' חיזקה בהדרגה את בסיס הכוח שלו בתוך המפלגה והבטיחה את מיקומו במוקדי השלטון במפלגה. על מעמדו ב'גוש' בשנות השישים נכתב בכתבת פרופיל שהתפרסמה בעיתון **הארץ** עם מינויו לשר הדואר: 'בקרב חבריו בהנהגת "הגוש" הוא נהנה מיחסי חברות טובים. אין הוא מצוי בסוד התבשילים המתבשלים במטבח הצמרת הסגורה, אך הוא קרוב מאוד לענייניהם של חברי השורה ו"עמך" בלי הבדל סיעה ועדה'.

בשני התחומים, הן הממלכתי והן המפלגתי, מוצאו העדתי ופעילותו העדתית הם שהיו הבסיס לקידומו והם שהיוו גם בהמשך תחום פעולה עיקרי, אך ישעיהו בקש להשיג הכרה בזכות כישוריו האישיים ובזכות תרומתו והישגיו כצינוי ואיש מפא"י. להלן אבדוק את מאפייני פעילותו של ישעיהו בארבעה תחומים: כמייצג התימנים בתוך המפלגה, כנציג מפא"י בקרב התימנים, כמטפח המורשת התימנית ולבסוף – כמנהיג ישראלי. כיצד התמודד ישעיהו עם הקונפליקט המובנה של היותו תימני ומפא"יניק?

תימני ומפא"יניק: הזהות המפוצלת של ישראל ישעיהו

אסתר מאיר-גליצנשטיין

א. תפקידו כמייצג התימנים

לישעיהו היו תחומי עניין רחבים שנגעו בפוליטיקה, בחברה ובתרבות הישראלית, אך הוא נתפס בעיני כל כנושא דברם של התימנים, ואף ראה את עצמו בראש וראשונה כנציג התימנים.

להלן כמה ציוני דרך בפעולותיו כמייצג התימנים:

1. ב-1949 נשלח למחנה העולים חאשד [גאולה] בעדן בשליחותו של בן גוריון כדי לעמוד על המצב שם ולבדוק תלונות על התעללות בדרי המחנה ועל גזילת רכושם בדרכי מרמה. בדו"ח שכתב ציין שגם אם נעשו מעשים חריגים, המצב במחנה תוקן.
2. ב-1950 כיהן כמזכיר 'ועדת פרומקין' שבדקה את הטענות על כפייה אנטי דתית במחנות העולים התימנים בישראל. צבי צמרת מציין שמינוי ישעיהו הרתיע רבים מיוצאי תימן מלהעיד בפני הוועדה כיוון שלפי עדות ישעיהו עצמו, תפקידו היה 'לשמור על הוועדה [...] לאזן משהו ולרסן'.
3. הוא היה חבר מערכת ה**המסלול**, שבועון שהוציא לאור משרד החינוך בשנים 1951-1952, ונמנה על עורכי **שלוחות יוצאי תימן**, כתב עת שפרסמה מפא"י בשנים 1950-1966. שני כתבי עת אלה פנו אל האוכלוסייה יוצאת תימן והיו שופר ממסדי להפצת עמדות מוסדות המדינה, ההסתדרות והמפלגה בקרב התימנים, וסוכנים של מדיניות כור ההיתוך שחינכו את העולים התימנים לקראת השתלבותם הכלכלית, החברתית והתרבותית בישראל. נוסף לכך העיתונים הללו פרסמו כתבות על ההיסטוריה והתרבות של יהודי תימן.
4. במקביל לפנייתו אל הציבור התימני, פנה ישעיהו גם אל הציבור האשכנזי ובמיוחד אל הוותיקים. ידוע במיוחד מאמר שפרסם בנובמבר 1950 **בדבר** בשם: 'צל "האיכות" ופחד "האוריינטליות" ובו חשף בפומבי את חששותיו של הציבור האשכנזי הוותיק מפני ההשפעות התרבותיות של העולים המזרחים ואת הסטריאוטיפים השליליים כלפי העולים הללו.
5. בראשית שנות השישים החל להעלות ביקורת ביחס לדרך בה התבצע מיזוג הגלויות, לנוכח הנתונים על רמת הישגיהם הירודה של ילדים בני עדות המזרח אשר התחנכו בישראל. מעבר לכך לא הרחיק לכת. כן יש לציין שבמקרים רבים הביקורות הללו הושמעו בפורומים פנימיים של מפא"י.

ב. ישעיהו כנציג מפא"י והמדינה

בעודו מגונן על יוצאי תימן והמזרח בפני הקולטים האשכנזים, הפנה ישעיהו את מרבית מרצו בתקופה זו פנימה, אל ציבור עולי תימן. כאן הוא התגלה כסוכן מודרניזציה שפעל להאצת תהליך השתנותם והשתלבותם של התימנים בחברה ובכלכלה, מתוך הבנה שזהו תנאי להשתלבות שיוויונית. כתבותיו הרבות ב**שלוחות יוצאי תימן** עוסקות בהתיישבות התימנית ובעיותיה, בניתוח אירועים ציבוריים, ובסוגיות וויכוחים שעמדו על סדר היום הישראלי באותה תקופה. הוא הציג בפני התימנים את ההווייה הישראלית, כחלק מתהליך ההשתלבות. ישעיהו ראה במפלגות העדתיות יריב שהצלחתו עלולה ליתר את תפקידו שלו כנציג המזרחים במפא"י. לפיכך הוא לא היסס למלא את התפקיד שהועידה לו המפלגה במאבק נגד התארגנויות עדתיות, בעיקר בעיתות בחירות. כך לדוגמא, הוא לא השמיע את קולו בימים הסוערים של אירועי ואדי סאליב שפרצו ב-8 ביולי 1959, אך במערכת הבחירות לכנסת שהחלה סמוך לפרוץ האירועים והתחזקה בעקבותיהם, קרא לעולי תימן לתמוך במפא"י מתוך מחוייבות לאומית, כיוון ש'צרכי מדינת ישראל וטובתה של ההסתדרות עצמה מחייבים חיזוקה

תימני ומפא"יניק: הזהות המפוצלת של ישראל ישעיהו

אסתר מאיר-גליצנשטיין

של מפא"י. בהמשך הוא יצא חוצץ נגד "חרות", אחדות העבודה, מפ"ם ומפלגתו של בן-הרוש, מנהיג המזרחים מואדי סאליב. הוא תקף את יריבותיה של מפא"י וטען שהן מעלות את הבעיה העדתית כאמצעי לניגוח מפלגת השלטון: 'ההבדלים העדתיים הם פצע לאומי, ירושת הגלות; פצע זה נמצא בתהליך של הגלדה. אולם אותם המכניסים אצבע לתוך הפצע הזה לשם השגת מטרות אנוכיות בנות חלוף עלולים להרעיל את הגוף כולו'.

דבריו של ישעיהו משקפים מודעות עמוקה לבעיות הקליטה הבלתי-שוויונית על רקע עדתי, אך הוא התייחס לכך כאל מצב זמני העתיד לחלוף בתהליך הדרגתי. בכך אימץ ישעיהו את השקפת השינוי באמצעות מודרניזציה שרווחה בקרב הממסד. הוא האמין שעל יהודי תימן לשנות ממנהגיהם, לרכוש השכלה מודרנית ולאמץ את אורח החיים הישראלי ותמורות אלו הן שיבטיחו את השתלבותם השוויונית בחברה הישראלית. כתוצאה ממאפייני פעילות אלה, מהן הצטייר יותר כנציג מפא"י ופחות כנציג התימנים, הוא זכה לדימוי של 'נציג-מטעם', של משתף פעולה. לא 'תימני' ו'מפא"יניק' כשתי קטגוריות נפרדות אלא 'התימני של מפא"י'.

ג. טיפוח המורשת התימנית

ישראל ישעיהו עסק במחקר, בכתיבה ובפרסום על חייהם ותרבותם של יהודי תימן ויחד עם אנשי רוח אחרים מבני העדה התימנית ערך והוציא לאור מספר קבצי מאמרים על תולדות יהודי תימן, תרבותם ומסורותיהם ועל התערותם בישראל. כמו כן פרסם כתבות רבות בעיתונות הישראלית (דואר היום, דבר, הארץ ועוד) בנושאים אלה וכן בעיתונים 'מסלול' ו'שלוחות יוצאי תימן' שנועדו לאוכלוסייה התימנית. הוא אמנם פעל להקניית ערכים מודרניים ודפוסי השכלה מערבית לעולים מתימן אך בה בעת התנגד לטמיעה ולויתור מוחלט על זהותם והזהיר אותם לא להיטמע ולא לאבד את ייחודם. ברשימה בעיתון הדור על 'בעיית השבטים ומיזוגם', שאל: 'האם מי שיוצא מתוך קליפת עדתו והולך להיטמע בין אשכנזים, לומד מנהגיהם, מחקה מבטאם ומסגל לעצמו "מאמעלושן" שלהם – יכול להיחשב כאילו נכנס לתוך כלל ישראל? [...] זהו טשטוש עצמי ולא מיזוג'. מבחינה זו ישעיהו תפס את רעיון 'כור ההיתוך' או 'מיזוג הגלויות' כפשוטו: כשימור היסודות החיוביים והתורמים שבכל עדה ומיזוג העדות לעם אחד.

תפיסה זו באה לביטוי הן בפעילותו הספרותית הענפה של ישעיהו כסופר, עורך וחוקר של יהדות תימן והן בעבודתו העדתית-ארגונית אשר נמשכה בכל שנות פעילותו הפוליטית.

ישעיהו דחה את הטענה שהופנתה כלפיו על קיומה של סתירה פנימית בין הרעיון הלאומי-אוניברסאלי של מיזוג הגלויות ובין העשייה הסקטוריאלית-פרטיקולריסטית במסגרת העדתית. את הפעילות התרבותית ראה כפעילות לגיטימית אשר חשוב לקיימה הן בתהליך מיזוג הגלויות והן לאחר השלמתו. הוא ראה בשימור הזהות התרבותית של כל עדה נכס מהותי שאין לוותר עליו אלא יש להביא אותו אל הכלל הישראלי. לעומת זאת הפעילות הארגונית נועדה לקדם את עדות המזרח עד להשגת המיזוג השוויוני ונתפסה כפעילות זמנית אשר תבוא אל קיצה כאשר יושלם תהליך מיזוג הגלויות. ועד אז אין היא בגדר 'עדתי' אלא להיפך, היא עצמה המאבק בעדתיים. ישעיהו פירט יחס זה באחת מישיבות מרכז מפא"י:

כאשר אנחנו באים ואומרים: צריך לטפל בעדות, צריך להשקיע בהם השקעה אשר תגביר את יכולתם, בייחוד בעדות הנחשלות, אשר תעלה את הרגשתם, תעלה את מעמדם, אז מישהו קם ואומר, זו התארגנות עדתית.

תימני ומפא"יניק: הזהות המפוצלת של ישראל ישעיהו

אסתר מאיר-גליצנשטיין

הרי אין טעות גדולה מזו. זו הדרך האמיתית למניעת התארגנות עדתית. כי דווקא ההתעלמות מהסוגיה הזו, יכולה להוליד את ההתארגנות העדתית.

ד. ישעיהו כמנהיג ישראלי

מעבר להיבט העדתי והמפלגתי של פעילותו, ישעיהו היה פרלמנטר מובהק שראה בשמירת אושיות הדמוקרטיה הישראלית שליחות. הדבר בא לביטוי בעשרות מאמרים שפרסם בעיתונים שונים ובעיקר ב'הפועל הצעיר' ובהם עסק בנושאים שעל סדר היום הציבורי.

בעת כהונתו כמזכ"ל מפלגת העבודה וכיו"ר הכנסת נאבק על שמירת מעמדה של הדמוקרטיה הישראלית בראותו בה גורם המייצג את כלל הציבור וכן נאבק על מקומה המרכזי של מפא"י כמפלגת הרוב בישראל. ב-1976, בהיותו יו"ר הכנסת, פעל נגד יוזמת שר המשפטים חיים צדוק בהצעת 'חוק יסוד: החקיקה'. בעיקר יצא קצפו נגד הסעיף המקנה לבית המשפט העליון זכות לבטל חוקים שחוקקה הכנסת. שר המשפטים טען כי הסמכות העליונה שתהיה מופקדת על שמירת חוקי היסוד והחקיקה בהתאם להם, צריכה להיות מופקדת בידי בית המשפט העליון, שם מרוכזים מיטב המוחות המשפטיים ובו נצטבר ניסיון שיפוטי של דור שלם. אולם ישעיהו התנגד. לטענתו סעיף זה ייטול מן הכנסת את סמכותה הבלעדית ובכך יפגע בריבונות הכנסת כמייצגת יחידה ועליונה של רצון העם. ישעיהו דחה את התפיסה הליברלית העומדת מאחורי הצעה זו. מבחינתו, בית המשפט העליון היה גורם אליטיסטי שלא ייצג את המוני העם והוא סבר ש'המהפכה השיפוטית' הזו תפגע במעמד המוסד הנבחר המרכזי במדינה ותחליש את כוחו של הציבור הרחב. יתכן שלא שכח שרק ב-1962, 14 שנה לאחר קום המדינה, מונה לראשונה שופט עליון ממוצא מזרחי (אליהו מני), וכי גם ב-1976 לא חל כל שינוי בהרכב בית המשפט. (אגב, בשלהי 2009 היו בבית המשפט העליון 13 שופטים ממוצא אשכנזי, 1 ממוצא מזרחי ואחד ערבי).

ישעיהו תמך בניסיונו של בן גוריון להביא לשינוי שיטת הבחירות ולאימוץ השיטה האיזורית אשר תקשור ישירות בין הציבור ובין נציגיו בכנסת. ב-1967 הציע לבצע רפורמה באופן התנהלותה של הכנסת, וזאת כדי לעצור את הסחף בירידת מעמדה בקרב הציבור. ביסוס הדמוקרטיה הפרלמנטארית היה יעד מוצהר שלו. בשל העמדות הללו, לא פעם הוא הואשם על ידי העיתונות במתן העדפה למפלגת העבודה על פני המפלגות הקטנות ובניהול כושל של מוסדות מפא"י בעת תפקידו כמזכ"ל המפלגה.

סיכום:

לא ניתן להבין את התנהלותו הכוללת של ישראל ישעיהו אלא בהקשר של הקונפליקט בין ההיבט האתני וההיבט הלאומי בחייו הציבוריים. למרות מגבלות תפקידו, בנסיבות של שנות החמישים והשישים היה לישעיהו תפקיד חשוב.

א. בהעלותו את בעיות התימנים והמזרחים בפני המנהיגות הישראלית, הוא היה צינור להשמעת הקול המזרחי, גם אם נעשה הדבר בפורומים פנימיים בלבד, בזהירות ובמתינות רבה.

ב. עצם מינויו לתפקידים שונים נתן לגיטימציה לתביעות הייצוג של המזרחים.

ג. במשך השנים הלך והתחזק מעמדו במפלגה, במיוחד לנוכח השתלבותו ב'גוש', והוא ריכז סביבו מעגלים של פעילים ותומכים אשר הפכו למוקדי כוח פנים-מפלגתיים ויכולים היו לחזק אותו ונציגים מזרחים אחרים.

תימני ומפא"יניק: הזהות המפוצלת של ישראל ישעיהו

אסתר מאיר-גליצנשטיין

באופן זה, הוא ובמקביל גם מנהיגים אחרים, סללו את הדרך לייצוג רחב יותר ואמיתי יותר של מזרחים בשנות השבעים ואילך, לא בהכרח במפא"י. בעשור השישי של מדינת ישראל כבר לא ניתן לדבר על תת-ייצוג של מזרחים במוסדות הפוליטיים של מדינת ישראל. מחיר ההשתלבות ב'גוש' היה הכפפת האינטרס העדתי כאשר זה התנגד באינטרסים של ה'גוש'.

ד. הגורם העדתי היה מרכזי בתפיסותיו של ישעיהו ועיצב את השקפתו הלאומית. הוא היה קנאי לרעיון הדמוקרטי, אולי מפני שרעיון זה הבטיח את ההשפעה ההולכת וגוברת של המזרחים בהתאם למשקלם באוכלוסיית המצביעים. לשמירתו הקנאית על מעמד הכנסת והתנגדותו להעמדת בית המשפט העליון מעל הכנסת נבעה מכך שבית המשפט העליון נתפס כמוסד אליטיסטי המוביל אמנם מאבק למען זכויות אזרח אך ממעט לעסוק בהבטחת הזכויות החברתיות של הקבוצות החלשות בחברה הישראלית. ה. מצד שני הוא גם היה מפא"יניק קנאי, ונאבק על שמירת כוחה של מפא"י, מכיוון שמפלגה סוציאל-דמוקרטית אמורה הייתה להבטיח את הזכויות החברתיות ואת קיומה של מדינת רווחה. הוא חשש שההתפרקות מאתוס 'כור ההיתוך', למרות המחיר התרבותי שהיה כרוך בו, יוביל לאבדן החתירה לאחדות ולסולידריות.

יתר על כן, הביקורת על ישעיהו הציגה אותו כ'מזדהה ומשתף פעולה'. אולם ישראל ישעיהו לא היה 'מזדהה' בלבד אלא ציוני אמיתי. שכן, אמנם הלאומיות היהודית נוסדה באירופה והיא התבססה על המודרנה, אך היא מעולם לא הייתה מונופול אירופי והיא הייתה פתוחה בפני כל יהודי. בכל מקום ברחבי העולם אליו חדרה המודרנה, התעוררה גם פעילות לאומית-יהודית. ישעיהו היה ציוני לא פחות מכל צעיר אחר שעלה לישראל בנעוריו והתחנך במסגרות ציוניות.

לעומת זאת, יש לבחון את משמעות היותו 'משתף פעולה'. האמנם בכך מנע ישעיהו התפתחותה של פעילות רדיקלית? קשה לקבל טענה זו כיוון שבעשוריה הראשונים של המדינה לא היה כל סיכוי לפעילות רדיקלית, אפילו לא לפעילות נפרדת של מפלגות עדתיות. שתי המפלגות העדתיות שפעלו עם קום המדינה ('מפלגת הספרדים' ו'מפלגת התימנים') נעלמו מן הזירה הפוליטית וניסיונות להקים מפלגות עדתיות (כמו 'אחוה' בראשית שנות השישים ו'ישראל הצעירה' באמצע שנות השישים) נידונו לכישלון חרוץ כבר בשלבים מוקדמים של הפעילות, לא בגלל הנציגים המזרחים במפלגות הוותיקות אלא בגלל עוצמתה של מפא"י וחולשת הכוחות הרדיקאליים. יש לזכור שאפילו המחאה של ואדי סאליב, הנחשבת כיום כאירוע מכונן, לא זכתה למעמד זה אלא בעקבות מאבק הפנתרים השחורים ולאחר שהפנתרים עצמם הציגו את פעילותם כהמשך לה.

יתר על כן, בשנות השבעים, עשרים שנה לאחר העלייה הגדולה, כבר קיימת הייתה שכבה חדשה של מזרחים שכיחנו כראשי ערים, חברי כנסת, מזכירי מועצות מקומיות, יושבי ראש ועדי עובדים ועוד וחלקם דגלו ביחס ביקורתי ואפילו רדיקלי מבחינה חברתית.

תופעה זו מלמדת על קיומם של תהליכים חתרניים שבאו לביטוי בצמיחת מנהיגות חדשה שלא הייתה בהכרח כנועה ומשתפת פעולה. נראה לי שלישראל ישעיהו שמור מקום של כבוד בפילוס הדרך בפני תופעת המנהיגות המזרחית החדשה.

תימני ומפא"יניק: הזהות המפוצלת של ישראל ישעיהו

אסתר מאיר-גליצנשטיין

¹ על ישראל ישעיהו ראו: אסתר מאיר-גליצנשטיין, 'מחוייבויות מתנגשות: המנהיגות המזרחית במפא"י בשנותיה הראשונות של המדינה', ישראל, 5, 2004, עמ' 63-98.